

A FLÂNEUR MINT TÍPUS
ÉS MINT ANALITIKUS KATEGÓRIA*

REZÜMÉ

A tanulmány a 'flâneur' fogalmának értelmezésére tesz kísérletet. Kiindulópontként a terminus használatának három, időben, kontextuálisan / koncepcionálisan és absztrakciós szint tekintetében egyaránt elkülöníthető rétegét határozza meg.

(1.) A flâneur mint *típus* a 19. század első felének nagyváros-irodalmában (mindegyik Párizsban) jelenik meg, kedvelt és központi figurája a bulvársajtónak és a nagyváros típusait bemutató fíziológáknak, illetve panoráma-esszéknek. Pozíciója kivételes, ugyanis egyszerre tárgya és szerzője ezeknek a tipologizáló populáris szövegeknek: ő maga a megfigyelő, akinek sajátos megfigyelés- és ábrázolásmódja szerint megjelennek a nagyváros jelenetei. Ez a flâneur-típus 1848 után szinte teljesen eltűnik a népszerű irodalomból és sajtóból.

(2.) A flâneur mint *művész* az 1850-es évektől jelenik meg, legismertebb formájában például Baudelaire olyan műveiben, mint *A modern élet festője* című esszé vagy a *Fájó Párizs* című prózavers-ciklus. A flâneur itt már nem elsősorban a nagyváros társadalmi terében, hanem egy jóval absztraktabb-imagináriusabb esztétikai térben kószál, nem pusztán a modern város lakó, hanem a modern, urbánus művész alteregója.

(3.) A flâneur mint *analitikus kategória* a huszadik század első felében jelenik meg, alapvetően Walter Benjamin Baudelaire-elemzéseiben és *Passagen-Werk* néven összefoglalt jegyzeteiben. Élénk hatása Benjamin huszadik század második felére tehető újrafelfedezésével kapcsolatban bontakozik ki olyan szerzők művei által például, mint Richard Sennett vagy Marshall Berman. A flâneur fogalma ebben a harmadik fázisban újabb absztrakciós fokra lép, immár értelmező fogalomként kezd kulcsszerepet játszani a kulturális modernitás (és modernizmus) történeti igényű tudományos megértésében, amennyiben egy sajátos, szubjektum és objektum határait átrajzoló (egymásba mosó), kontingens és kaleidoszkopikus, alapvetően a nagyvároshoz kötött *érzékelésmódot*, identitásmintázatot jelöl.

Jelen tanulmány *történeti* szempontból vázolja a flâneur típusának körvonalait, illetve bemutatja megjelenését a 19. század magyar nyelvű sajtójában, *elméleti* szempontból pedig meghatározza, miként is értelmezhető a flâneur kategóriája egy sajátos érzékelésmód kifejeződéseként. Az elméleti kontextus a Walter Benjamin-féle hagyományon, valamint többek között Michel Foucault és Michel de Certeau szövegein alapul.

KULCSSZAVAK: flâneur, modernitás, társadalmi tér, médiatörténet, 19. század

* A tanulmány az NKFI Alapból megvalósuló OTKA K 132124 „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projektum keretében készült. A szöveget megalapozó korábbi kutatásokat az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatudományi Kutatócsoportja támogatta. A támogatásokért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

ABSTRACT

The 'Flâneur' as Type and as Analytical Category

The paper aims at an interpretation of the term 'Flâneur'. The starting point is to separate three different levels of the use and understanding of the term: a) The flâneur as a *type* in the popular metropolitan (first of all, Parisian) literature in the first half of the 19th century.

b) The flâneur as *artist*: the best examples are Baudelaire's works, like the essay *The Painter of Modern Life* or the texts of *Le Spleen de Paris*.

c) The Flâneur as *analytical category* appears in the 20th century in Walter Benjamin's interpretations and in the tradition connected to Benjamin (authors like Marshall Berman, Richard Sennett, etc.). In this third phase the term 'flâneur' plays a significant role in the (social) scientific understanding of cultural modernity.

From a historical point of view (connected to the first use mentioned above), this paper tries to give an overview about the literary type/figure of the 'Parisian flâneur' and presents the flâneur's appearance in the Hungarian press of the 19th century.

From a more theoretical point of view (connected to the third use), I would like to define the category of flâneur as the expression of a certain way of perception, creation and use of metropolitan (social) spaces. The theoretical context of my approach is based on the Benjaminian tradition and on writings by authors like Michel Foucault and Michel de Certeau.

KEYWORDS: flâneur, modernity, social space, history of media, 19th century

Bevezető

„A kortárs tudományos vitákban a flâneur a kulturális modernitás és a városi tapasztalat általánosított szimbólumává vált”¹ – olvashatjuk Mary Gluck tanulmányában. Valóban, elsősorban Walter Benjamin Baudelaire-re és a 19. századi Párizsra vonatkozó elemzéseinek² köszönhetően a fogalom szétbonthatatlanul összekapcsolódott a modernitás és a nagyváros, valamint a két terminus jelentéseit mintegy szintetizáló *modern érzékelésmód* kortárs történet- és társadalomtudományos értelmezéseivel.³ A flâneur fogalma tehát egyrészt rendkívül népszerű a kortárs társadalomtudományos diskurzusban, ugyanakkor még hozzávetőlegesen konszenzuális meghatározása sem egyértelmű.⁴

A pontosabb értelmezés érdekében célszerűnek látszik használatának három, időben, kontextuálisan-koncepcionálisan és absztrakciós szint tekintetében egyaránt elkülöníthető rétegét meghatározni.

¹ Mary GLUCK, *The Flâneur and the Aesthetic Appropriation of the Urban Culture in Mid-19th. century-Paris*, *Theory, Culture & Society*, 20(2003), 53–80, itt: 53.

² Általánosságban vö.: Walter BENJAMIN, *Motívumok Baudelaire költészetében* = Uő., *Kommentár és prófécia*, Gondolat, Budapest, 1969, 228–276; Walter BENJAMIN, *Das Passagen-Werk*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1991.

³ GYÁNI Gábor, *Flânerie (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma* = Uő., *Nemzeti vagy transznacionális történelem*, Kalligram, Budapest, 2018, 308–320.

⁴ Vö.: Deborah STEVENSON, *Cities and Urban Cultures*, Open University Press, Maidenhead–Philadelphia, 2003, itt: 62.

(1) A flâneur mint *típus* a 19. század első felének nagyváros-irodalmában (mindenekelőtt Párizsban) jelenik meg, kedvelt és központi figurája a bulvársajtónak és a nagyváros típusait bemutató fiziológiáknak, illetve panoráma-esszéknek. Pozíciója kivételes, ugyanis egyszerre része és szerzője ezeknek a tipologizáló populáris szövegeknek: ő maga a megfigyelő, akinek sajátos megfigyelés- és ábrázolásmódja szerint megjelennek a nagyváros részletei. Vizuálisan is jellemezhető (az utcán megpillantható és felismerhető) magányos kószáló, aki ismeri és érti a nagyvárost. Ez a flâneur-típus 1848 után szinte teljesen eltűnik a népszerű irodalomból és sajtóból.

(2.) A flâneur mint *művész* az 1850-es évektől tűnik fel, legismertebb formájában például Baudelaire olyan műveiben, mint *A modern élet festője* című esszé, vagy a *Fájó Párizs* című prózavers-ciklus.⁵ A flâneur itt már nem elsősorban a nagyváros társadalmi terében, hanem egy jóval absztraktabb-imagináriusabb esztétikai térben kószál, nem pusztán a modern városlakó, hanem a modern, urbánus művész alteregója.

(3.) A flâneur mint *analitikus kategória* a huszadik század első felében jelenik meg, alapvetően Walter Benjamin Baudelaire-elemzéseiben és *Passagen-Werk* néven összefoglalt jegyzeteiben. Élénk hatása Benjamin – huszadik század második felére tehető – újralfedezésével kapcsolatban bontakozik ki olyan szerzők művei által például, mint Richard Sennett⁶ vagy Marshall Berman.⁷ A flâneur fogalma tehát ebben a harmadik fázisában újabb absztrakciós fokra lép, immár nem esztétikai, hanem értelmező fogalomként kezd kulcsszerepet játszani a kulturális modernitás (és modernizmus) történeti igényű tudományos megértésében, amelyben egy sajátos, szubjektum és objektum határait átrajzoló (egymásba mosó), kontingens és kaleidoszkopikus *érzékelésmódot*, identitásmintázatot jelöl.

A három egymásra következő fázis jól mutatja a flâneur jelentésének mozgását (absztrahálódását). A három fázis legfontosabb közös jellemzője, hogy minden esetben nagyvárosi környezet és nagyvárosi szubjektum dialektikus viszonyát jelenítik meg: külső és belső, épített és imaginárius városi terek elrendezésének mintázatait (illetve azok nyelvileg kifejezett, népszerű irodalomban és sajtóban [1. fázis], magas irodalomban [2. fázis], illetve tudományos elemzésben [3. fázis] megfogalmazott formáit).

Jelen tanulmány célja kettős: *történeti* szempontból szeretném vázolni a flâneur típusának körvonalait, illetve bemutatni megjelenését a 19. század magyar nyelvű sajtójában, *elméleti* szempontból pedig szeretném pontosabban meghatározni, miként is értelmezhető a flâneur kategóriája egy sajátos érzékelésmód kifejeződéseként. A megjelölt célok értelmében a fentebb meghatározott kategóriák közül az első és a harmadik tűnik

⁵ Vö: GLUCK, *i. m.*, 54–55.

⁶ Vö.: Richard SENNETT, *A közéleti ember bukása*, Helikon, Budapest, 1998.

⁷ Vö.: Marshall BERMAN, *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*, Penguin Books, New York, 1982.

elsősorban relevánsnak; részben ezért, részben pedig azért, mert a téma egyértelműen külön tanulmányt igényelne, jelen szöveg nem tárgyalja a „flâneur mint művész” koncepció kérdéskörét. Az alábbiakban tehát a flâneurról mint típusról lesz szó történeti, és mint analitikus kategóriáról, elméleti szempontból.

A flâneur mint típus

Kiindulópontként, mintegy tézisként érdemes leszögeznünk: „a flâneur volt az egyetlen figura a párizsi populáris kultúrában, aki a labirintus-szerű városi tájat olvashatóvá és értelmezhetővé tudta tenni kortársai számára”;⁸ az 1840-es évek párizsi fiziológiáiban (nagyvárosi típusokat bemutató szövegeiben) „a városi környezet és a flâneur sajátos viszonyát a város mint szöveg és a flâneur mint olvasó metaforája karakterizálja”.⁹

Az 1840-es évek flâneurjéhez ugyanakkor szervesen hozzátartozik a vizualitás, a látvány. Egyrészt abban az értelemben, miszerint ő maga is látszik (ahogyan erről számos korabeli illusztráció tanúskodik), mégpedig a városi polgárság nyilvános megjelenésének kódja szerint, mindig fekete frakkban, cilinderben vagy keménykalapban, szivarral, séta-pálcával vagy esernyővel kezében,¹⁰ ugyanakkor mindig kívülállóként (sohasem partnerrel, sohasem társaság részeként),¹¹ másrészt pedig abban az értelemben, miszerint ő maga *mindent lát és ért*, ahogyan egy 1841-es szöveg összefoglalja: „A flâneurnak hozzáférése van a felszín mögötti, ismeretlen kapcsolódásokhoz, eszmékhez, reflexiók és érzések teljes, új világához”.¹² Az 1831-es, *Un Flâneur* című szöveg tanúsága szerint nem pusztán lát, hanem meg is mutat mindent: „Bármilyen alkalomként szolgálhat szóba elegyedni vele. Mennyi mindent tanít neked! Milyen váratlan aspektusokból tárja szemeid elé ez a demonstrátor a téged körülvevő panorámát!”¹³

A flâneur panorámát lát: cél nélküli kószálási során olyan tudásra tesz szert a város világával kapcsolatban, mely teljes „urbánus episztemológiává”¹⁴ áll össze. Ebben az episztemológiában elmosódni látszik a megismerés alanya és tárgya közötti különbség: „a flâneur cselekvésterét látásának tere tartalmazza, az árkádok Párizsában, az éttermek, boulevard-ok és kertek, a nyilvános helyeken tülekedő tömegek városában. A reciprocitás a flâneur és a város között teljes”.¹⁵

⁸ GLUCK, *i. m.*, 69.

⁹ Uo., 70.

¹⁰ Uo., 55.

¹¹ Priscilla PARKHURST FERGUSON, *The Flâneur on and off the Streets of Paris = The Flâneur*, ed. Keith TESTER, Routledge, London and New York, 1994, 22–43, itt: 31.

¹² Idézi: GLUCK, *i. m.*, 70.

¹³ Idézi: GLUCK, *i. m.*, 56.

¹⁴ PARKHURST FERGUSON, *i. m.*, 30.

¹⁵ Uo., 27.

Flâneurnek lenni (a később bemutatandó de Certeau-i értelemben vett) *totális taktika*, permanens beszédaktus, a járás retorikájának totalitása: feloldódás a városban és a város feloldása a szubjektumban. A flâneurség állapota a teljes önfelejtés, a saját életvilág teljes zárójelbe tétele – legalábbis a magyar sajtóban (is) sokat hivatkozott és jól ismert Jules Janin 1843-ban írott szavai szerint: „Nem ugyanaz az ember többé. [...] attól a pillanattól [hogyan flâneurré vált – T. B.] elfelejtett mindent; feleségét, ha van (bár többnyire nem nő), hitelezőit, munkáját, ambícióját, géniuszát, mindent, még önmagát is.”¹⁶

Ezen a módon és ezen az áron válik a flâneur a nagyvárosi élet krónikásává, aki – szintén Janin tanúsága szerint – egyedül alkalmas képet alkotni arról, hogy „[k]ik voltunk és mit tettünk a magunk idejében, hogyan öltözködtünk, mit hordtak asszonyaink, milyenek voltak házaink, örömeink, szokásaink, mit értettünk az örök változásnak alárendelt törekeny szón, melyet szépségnek nevezünk.”¹⁷

A flâneur mint típus a 19. századi budapesti sajtóban

Az eddigiekben összefoglaltak a korabeli budapesti sajtóban sem voltak ismertelenek. A flâneur korai recepciójának talán legfontosabb szövege a pesti *Der Spiegel*ben jelent meg, 1843-ban.¹⁸ Az írás valójában szinte enciklopédikus igényű fogalommeghatározás, forrásmegjelöléssel, szó szerint idézi F. Dingelstedt könyvét. Az idézethez mindössze egy rövid bevezetőt tesz hozzá, amely a nagyvárosi köszálás (flânerie) francia eredetére és népszerűségére reflektál. Állásfoglalásának értelmében a flânerie és a flâneur párizsi eredetűek bár, de a modern világ más városáiban is alkalmazható / alkalmazandó mintákat jelentenek. Már ez a korai szöveg is kialakulásának konkrét helyszínétől elválasztható, a „modern világ”, a nagyváros általában vett kultúrájának egyik legfontosabb alakzataként azonosítja a flâneurt: határozottan transznacionális alakzatként. Mindezek mellett a bevezető rámutat a tudatos és pontos fogalommeghatározás hiányára (és igényére) is. A szöveg tömören és pontosan foglalja össze a flâneur mint típus 1840-es évekre jellemző meghatározását, tartalmazza annak szinte minden, fentiekben rekonstruált elemét. Érdekes teljes egészében, megszakítás nélkül idézni; olyannyira áthatja az értelmezés nyilvánvaló szándéka, valamint értelmezései olyannyira nyilvánvalóan vágnak egybe az általam korábban mondottakkal, hogy véleményem szerint nem is igényel különösebb értelmező kommentárt. Fontos bizonyítéka ez a szöveg annak a körülménynek, hogy az 1840-es években már meglehetősen pontos és reflektív meghatározás állt rendelkezésre a flâneurről, mely a korabeli pesti olvasóközönség számára is hozzáférhető volt:

¹⁶ idézi: GLUCK, *i. m.*, 55.

¹⁷ Idézi: GLUCK, *i. m.*, 62.

¹⁸ *Flâneurs! Flanierkunst!*, *Der Spiegel* 1843/36, máj. 6, 284.

A „Flâneur” és „flaner” szavak Franciaországban egy igazi modern mesterség számára jöttek létre, mely a divatos ifjúság körében Németországban is széleskörűen műveltetik anélkül, hogy tulajdonképpeni kifejezésünk lenne rá. Ezúttal meg szeretnénk határozni a dolgot, méghozzá F. Dingelstedt „Wanderbuch Nr. 2.” című művéből vett szavaival:

„A kószálás [Flaniren – T. B.] nagy művészet, melyet alaposan csak Párizsban lehet megtanulni. A német sétálás a legkevésbé sem hasonlítható össze vele. Ha sétálni akarok menni, ahhoz legalábbis egy magammal viendő esernyő, egy barát vagy kutya, egy bot hozzátartozik; minden percben kalapemelés, negyedóránként egy beszélgetés. Ezt munkának nevezem, nem sétának; kényszer ez, melyet teljesítek ... a jó társaság kedvéért. A kószálás ezzel szemben pihenés, történnihagyás, passzivitás; a flâneur melankolikus örömet érez, gondolatlatti ürességet, serény restséget. Amint gondolkodik, egy benyomást felvesz / átvész és ennek tudatába kerül, vagy akár csak bármifajta szándéka vagy célja lesz, azonmód megszűnik flâneurnak lenni. Mindazok, akik másodmagukkal csavarognak a boulevard-okon, a passzázsokban, galériákban és másutt, minden üzletnél megállnak, minden hölgyet végigmérnek, hangosan fecsegnek vagy hangosan ásítognak, nos, ezek sem flâneurök többé. Arszlánok ők [Lions – T. B.], amennyiben vajsárga kesztyűt, kasmírsálát és szörnyű botot hordanak (az egyszemű lornyett is hozzá tartozik, úgy hinném); illetve gaminok, ha blúzban jelennek meg és nadrágzsebükből sült gesztenyét falatoznak. A flâneur fogalmában a legfinomabb árnyalatok jelennek. A magány (a legnagyobb tolongás közepette is) nézetem szerint elsődleges követelmény, főként pedig a cölibátus. A flâneur egy hölgygel a karján elgondolhatatlan; ebben az esetben a figyelmet már ki kell mutatni, válaszokat kell adni és megjegyzéseket kell tenni, a végén már szellem és szív egyaránt igénybe van véve, és akkor aztán Adieu, Plaisir du Flâneur! A német »Pflastertreten« [kb. »járdakoptatás« – T. B.], vagy »Bummeln« [kószálás – T. B.], vagy az olasz »dolce far niente« [édes semmittevés – T. B.] állnak a flâneur fogalmához a legközelebb, mindazonáltal korántsem azonosak vele teljesen. A flâneur-művészet [Flanirkunst – T. B.] a modern élet terméke, a forgalom hajtómenekedése és az unatkozó, unott társaságiasságé. Az embernek néha meg kell menekülnie, semmi- ben részt nem vennie, semmit nem éreznie, semmit nem gondolnia, semmit nem akarnia és magában epikureus-isteni érzéketlenséget teremtenie: az egyensúlyt, nem a restség nyugalmát; az embernek egyszer csak nyugalmas Én-né kell lennie és mint olyannak, önmagában végződnie: ember, karakter, valami egész, mintegy önmagával telített, békés műalkotás, amely sétálni indul. Ez tűnik számomra a kószálás fogalmának [der Begriff des Flanirens – T. B.]. Isteni virága ez mocsaras, dohos [...] civilizációnknak; kétségtelenül mocsári növény, de mégis virág, egészséges, erős termény rothadt párákból, művészetekből, gőzökből, mocsarakból. A művelt embernek minden nap egyszer kószálnia kell, különben nem bírja ki ezt a »művelt« életet.” – F. Dingelstedt megíthatja, vajon helyesen értetett-e ő itt.

Dingelstedt szövege meglehetősen filozofikus igényű, mely nagyon sok tekintetben megelőlegezi Baudelaire-t (vagyis a flâneurt mint *művészt*). Elég itt talán csak a flânerie esztétikai-egzisztenciális alapállásként történő meghatározására, illetve a flâneurt a romlás, rossz virágaként bemutató, alaposan kidolgozott metaforára utalnunk (Dingelstedt és Baudelaire szövegeinek párhuzamai talán egy külön tanulmány tárgyát is képezhetnék).

Jóval konkrétabb, de gondolatmenetünk szempontjából nem kevésbé sokatmondó a Pesti Naplóban 1853 decemberében név nélkül megjelent szöveg, amely pontosan és tömören foglalja össze a nagyvárosi hétköznapi flâneurre jellemző historikumát (valamint a flâneur jellegzetes

helyszíneit, módszerét). Külön szeretném felhívni a figyelmet a módra, ahogyan a szöveg önmagát a vizualitás kódjába helyezi. Érdemes figyelni az idézet nyitányának metaforahasználatát, mennyire plasztikusan beszél festésről és ecsetekről (írás helyett) a szerző: „Az író, ki híven akarja a párisi életet festeni, piros és sötét ecsettel kell hogy bírjon. Oda kell vegyülnie az utcái tömegek közé.”¹⁹

A következőkben határozottan elválasztja egymástól Párizs „hivatalos”, statikus és befejezett, illetve dinamikus, éppen most történő, „utcai”, élő olvasatát / olvashatóságát. Az alábbi bekezdés Párizs befejezett, kész leírásáról szól, melyet a város hivatalos emlékezhelyeihez, a nemzeti identitás ikonjaihoz (Louvre, Notre Dame, Hôtel de Cluny) köt: „Ha valaki műismeretes leírást akar bírni Párisról, forgassa át krónikáit, ott megtud mindent. A Louvreban nincs egy kép, a Notre Dameban egy oltár, a hotel de Clunyben egy régiség [...] mely tüzetesen ne volna leírva.”²⁰

A következő bekezdés a történeti régiségek statikus háttére előtt megváltozott korról szól, kiemeléssel is hangsúlyozza: ma Páris *más*: „De ez mind [az előbbiekből elmondottak – T. B.] létezik már. Ma Páris *más* [kiemelés az eredetiben! – T. B.], s ha történeti régiségei ugyanazok is, más eszméssel megy magas boltjai alá a jelen kor fia.”²¹

Ezután következik az a meglehetősen modern, Baudelaire 1863-ban írott, *A modern élet festője* című esszéjének is alapját jelentő gondolat, mely szerint a művésznek a nagyvárosi tömeg és a jelen képezi fő témáját. Érdemes megfigyelni a szövegrészben azt is, ahogyan a művészek mellé odahelyezi a tárcaíró (a feuilletonistát) is, amint a jelennel adekvát „forró ecsetű történetíró” vélhetően tudatos, de mindenesetre sokatmondó képzavara is figyelemre méltó: a történetíró többé nem ír, hanem fest. Nem az időbeliség egymásutánosságában kibontakozó szöveget alkot, hanem a térbeliség egymásmellettségében megjelenített képet:

S a szemünk előtt hullámzó tömeg a krónika, honnan a festész, szobrász és író dolgoznak. És itt van az élet, oda mutat a feuilletonista [...] Alig van időnk a múlt történetét olvasni, annyi új történik mindennap, minek részrehajlatlan és forró ecsetű történetíró kell.²²

Az idézet zárlata pedig az utcára vonult modern irodalmat és annak emblematisztikus képviselőjét, Jules Janint mutatja meg (teszi láthatóvá az utcán): „A francia írók nagy része utcán szedi beszélyeit. Itt találkozik Jules Janinnal.”²³

Az 1860-70-es években a fogalom sajátos jelentésváltozáson megy keresztül a magyar sajtóban: jelentése lényegesen kitágul, majd kiüresedik, hasonlóan a francia jelentésmozgáshoz, ahol a kifejezés női formája, a *flâneuse* egy 1877-es reklámban már pusztán egy semmittevést, lustálko-

¹⁹ Pesti Napló 1853/1140, december 28.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Pesti Napló 1853/1140, december 28.

dást szolgáló heverőt jelöl.²⁴ A jelentés tágulását, általánosabbá válását példázza a Fővárosi Lapok egy 1868-as cikke, mely szerint a kószálás már általános nagyvárosi (párizsi) magatartást jelent, a folyamatosan a nagyváros nyilvános tereiben való létezés formáját (valójában magát a modern nagyvárosi életet):

A ki nem dolgozik, sétahelyeken és utcákon, kávéházakban, színházakban vagy hangversenyekben tölti idejét: este hálóköntösben és papucskokban otthon kommodizálni, – ezt a francia ember kórházi modornak tartaná: minek tehát a kószálónak, flâneurnak a kényelmes szoba! Kószálni pedig a francia szenvedélye. Kószál, a mikor csak teheti [...] A flâneur tulajdonképpeni évszaka a tavasz és az ősz. Az egész estén át a boulevardok járdáin hemzsegnék és áradoznak a sétálók, és a passageok megannyi csatornához hasonlítanak, melyekből emberfolyamok ömlenek ki.²⁵

Az eredeti, specifikus jelentés teljes kiüresedését dokumentálja a következő, szintén a Fővárosi Lapokban (1876-ban) megjelent szöveg. Itt a flâneur már elveszítette minden sajátos érzékenységét és jellemzőjét. Még legalapvetőbb attribútumától, a nagyvárostól is elszakad, amennyiben a cikk egyenlőségjelet tesz a párizsi flâneur és a magyar alföld „őgyelgője” között, mivel a flâneur már nem jelent többet a semmittevőnél:

Olyan boldog emberek, kiknek bár tulajdonképpen semmi állásuk nincs is, mégis eltölthetik a nap legnagyobb részét dologtalanul, áldozva az „édes semmittevésnek”, s nem törődve a megélhetés kérdésével. Ez az a faj, melyet a francia „flâneur”-nek nevez. Hogy e társadalmi lazzaronikat az alföldön igen találóan elnevezték „őgyelgők”-nek: arról tanúskodik, hogy nem csak a főváros, hanem a vidék légkörében is otthonosak.²⁶

A bemutatott szövegek talán meggyőzően érzékeltetik, hogy bár nyilván töredékesen, de teljes ívében nyomon követhető a flâneur jelentésének mozgása (sajátos attribútumainak kialakulása és elvesztése) a budapesti sajtóban megjelent szövegekben is.

A külsőből belsővé váló város: a flâneur mint analitikus kategória

Amint arra több szerző is rámutat, a 19. század folyamán kibontakozó modernitás talán legfontosabb általános jellemzője a kontingencia: kontingenssé válik a személyes identitás, annak modern, nagyvárosi környezete, ahogyan általánosságban maga a látás / megfigyelés alakzata is.²⁷ A nagyváros terében és a nagyváros által látható alakot öltő modernitás²⁸ szubjektív és kontingens megfigyelésmódja többé nem a megfi-

²⁴ PARKHURST FERGUSON, *i. m.*, 33.

²⁵ Fővárosi Lapok 1868/252, november 1, 1004.

²⁶ Fővárosi Lapok 1876/21, január 27, 96.

²⁷ Vö: Jonathan CRARY, *A megfigyelő módszerei*, Budapest, Osiris, 1999; Martin JAY, *A modernitás látásrendszerei*, Vulgo 2000/1–2, 204–217.

²⁸ A korábban idézettek mellett vö. GYÁNI Gábor, *Térbeli fordulat és várostörténet = Úó., Budapest – túl jön és rosszson*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 9–23, itt: 13.

gyelés tárgyaként, hanem sokkal inkább magát a megfigyelést (annak lehetőségeit és feltételeit) is meghatározó közegként, *médiumpént* tekint a nagyvárosi környezetre.

A flâneur *analitikus kategóriaként* értelmezve nem más, mint az érzékelés radikálisan dinamizált és szubjektivizált alakzata, amely átértelmezi az érzékelés tárgyának és eredményének tekintett külső és belső valóság stabil, reprezentációs elv szerint elrendezett viszonyát, amelyben a belsőt nem pusztán a külső lenyomataként értelmezi, hanem legalább ennyire hangsúlyosan tekinti a külső valóságot a belső projekciójának. Elemzéseink ezen a ponton a flâneur-re / kószálóra tehát elsősorban az érzékelést és ábrázolást meghatározó alakzatként tekintenek: az alábbiakban egyfajta fenomenológiai fogalomként, a 19. század második felében létrejövő modern életvilág konstrukcióját meghatározó keretrendszerként szeretném rekonstruálni a flâneurt. Fő kérdésem nem arra vonatkozik, hogy *ki volt* a flâneur (erre adtak választ a korábban bemutatott fiziológiák és újságszövegek), hanem arra, hogy *miként működött*, miként hozta létre az értelem rá jellemző mintázatait.

A 19. század második felében a térnek, időnek, objektumnak, szubjektumnak, belsőnek és külsőnek reflektív módon újraalkotott határai egy olyan új érzékelésmintát definiálnak, melyet alapvetően a „kettős érzékelés” jellemez, a tapasztalat tereként pedig paradigmatikusan a nagyváros nem természetes, hanem jelentés-térként megragadható közege fejez ki. Külső és belső, objektív és szubjektív reflektíven újrajzolt határai az érzékelés új tereként definiálják a várost, mely elsősorban nem fizikai, külső tér, hanem a megfigyelő belső tere. A flâneur Walter Benjamin által is elemzett mámor-tapasztalata éppen „a szubjektum-objektum viszony feloldódásából származik”;²⁹ szubjektivitása – Benjamin kifejezésével – „saját léte eltékozlásának” fázisába lép. Benjamin a tér kolportázs-tapasztalataként jellemzi a flâneur „mámorának” kiváltó okát.³⁰ Ez a 19. századi nagyvárosokban artikulálódó tértapasztalat a következőképpen jellemezhető:

A flâneur nem abból indul ki, ami valójában megtörtént, ami a mindenkori térben történelmi eseményként lejátszódott. Ő áttöri a tér természetes közvetítésének és a történelmi jelentésnek a fikcióját. [...] a halott tudás „puszta tárházából” innen és onnan is kiragad egy darabot, és beleszövi a hatalmas tér-érzetbe. [...] és diszperziót és kontingenciát kölcsönöz a történelemnek.³¹

A flâneur mint a panoptikusság antitézise

Az analitikus kategóriaként felfogott flâneur-fogalom elemzése során a következőkben a hangsúlyt a *társadalmi tér* fogalma, illetve az általa felvetett problémák irányába szeretném elmozdítani.

²⁹ Dietmar VOSS, *Die Rückseite der Flanerie. Versuch über ein Schlüsselphänomen der Moderne = Die Unwirklichkeit der Städte. Großstadtdarstellungen zwischen Moderne und Postmoderne*, Hg. Klaus R. SCHERPE, Reinbek, Hamburg, 1988, 37–60, itt: 41.

³⁰ Vö. VOSS, *i. m.*, 46.

³¹ Uo., 47.

A felfogásnak, mely szerint a tér nem üres entitás (háttér) és nem homogén, hanem viszonyrendszerek artikulációjaként képződik meg, és mint ilyen, elsődleges szervezőelve (és ugyanakkor artikulációja) a társadalmi képződményeknek, talán Michel Foucault volt az első nagy hatású képviselője a kortárs társadalomtudományos gondolkodásban. Szintén neki köszönhető az elképzelés, mely a történeti megértés evidensnek gondolt időbeli narratív sémái mellé odaállítja a térbeli szerveződések szerkezeit, vagyis az *egymásutániség* mellé az *egymásmellettség* egészen új megközelítéseket lehetővé tévő értelmező modelljeit (ilyen „modellt” alkot például a jelen szövegben alább tárgyalandó Michel de Certeau a stratégia és taktika fogalmainak bevezetésével és a séta retorikájának megalkotásával). Foucault szövegeiben olyan (meglehetősen plasztikus) értelmezését találjuk a társadalmi tér 19. századra jellemző átszerveződésének, amely (Michel de Certeau bizonyos belátásaival kiegészítve) éles fényt vet a flâneur „működésére” (de Certeau kifejezésével: taktikáira).

Kiindulópontként érdemes rögzítenünk a közismert tényt, miszerint a 19. század során a kultúra és a társadalmi élet szinte minden szintjén alapvető átalakulások zajlanak le a kapitalizálódó nyugati világban. Ha mindezen alapvető változások „eredő vektorát” keressük, nagyon nagy általánosságban talán azt mondhatjuk, (a társadalmi élet szervezésének tekintetében) ez a vektor a racionalizálódás, bürokratizálódás, adminisztráció, diszciplinárizálódás, tömegesedés, anonimizálódás, és ezzel együtt (a transzcendencia helyett) az immanencia felé mutat. Fentiek kezelhetetlen komplexitását e helyt Foucault *panoptikusság*-fogalmán átszűrve igyekszem redukálni annak érdekében, hogy jelen gondolatmenet szempontjából talán a legrelevánsabb módon váljon láthatóvá a társadalmi tér átszerveződésének folyamata, amely – bizonyos értelemben – életre hívta a flâneurt.

A panoptikusság-fogalom bemutatásához két szöveget tűnik célszerűnek felhasználni: ezek *A kormányozhatóságról* című tanulmány,³² illetve a *Felügyelet és büntetés*ben található *A panoptikusságról* című fejezet.³³ A kormányzás és kormányozhatóság fogalmi a 19. századra megszilárduló új hatalmi mechanizmusok és struktúrák adminisztratív államban és fegyelmező társadalomban kondenzálódó formáira utalnak, a panoptikusság pedig a társadalmi tér megszervezésének és kontrolljának ugyanezen struktúrák meghatározta módjára.

Foucault tehát a *kormányzás* fogalmába sűríti a társadalmi életet megszervező hatalom azon formáját, amely szembeállítható a monarcha (a fejedelem) hatalmával (a felségjoggal), amennyiben *nem* transzcendens (ahogyan a fejedelem a néphez képest az) és nem kizárólagos, hanem plurális. A kormányzás a 17. századtól kezdi átvenni a felségjog helyét

³² Michel FOUCAULT, *A „kormányozhatóság” = Uő., A fantasztikus könyvtár*, Pallas Stúdió / Attraktor, Budapest, 1998. 106–124.

³³ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Gondolat, Budapest, 1990. *A panoptikusság* című fejezet, 267–309.

és kialakítani az igazgatás struktúráit a társadalmi élet különböző szintjein, kezdve az egyéntől (morál) a családon (ökonómia) keresztül az államig (politika), szorosan összefonódva a zárójelben feltüntetett kifejezések intézményesítésével.³⁴ Foucault megfogalmazása szerint valójában a modernség nem más, mint „az állam átítatása kormányzással”.³⁵ A kormányzás hatalmi technikájával kapcsolatban a tárgyat jelentő, emberek és dolgok alkotta *komplexum*, a *kapcsolatok rendszere* és a *funkcionalitás* kulcsszavait érdemes kiemelni: a kormányzás lényege ugyanis a mind-ezekben megnyilvánuló célszerűség, célszerű elrendezettség.³⁶ A kormányzás racionálisabb, hatékonyabb és személytelenebb a felségjognál: modellje nem a család, hanem a népesség. Foucault szerint a kormányozhatóság korszakában élünk,³⁷ a kormányzás eszméje által meghatározott szabályok és fegyelmezés társadalmában. A szabályokat és a fegyelmezés eszközzrendszerét a szintén a kormányzás eszméjét kifejező (és az igazságosító államot felváltó) adminisztratív állam határozza meg és hozza létre személytelen (anonim), mechanikus, bürokratikus és folytonos módon.³⁸ Mindezek mellett a kormányzó állam elsősorban nem területi, hanem népességre vonatkozó kategória: elsősorban nem területet igazgat, hanem a népességet irányítja.³⁹

A *panoptikusság* fogalma (melyet Foucault Jeremy Bentham *Panopticonj*ától kölcsönöz) a népesség folyamatos megfigyelésének és kontrolljának módjára vonatkozik, valójában a szervezetlen és ellenőrizhetetlen tömeg felosztására, racionalizálására és adminisztrálására: „a panoptikus berendezés térbeli egységeket hoz létre, amelyek lehetővé teszik, hogy szüntelenül lássák és azonnal megkülönböztessék őket.”⁴⁰ Ha a relacionális térfogalom kapcsán ismertetett alapfogalmakhoz akarunk visszanyúlni, azt is mondhatjuk, hogy valójában a társadalmi teret alkotó viszonyok lehetőleg teljes kontrolljáról van szó, olyan struktúrákról, amelyek a folyamatos láthatóvá tétel és a láthatóság érzésének folyamatos fenntartása által biztosítják a hatalom automatikus és ugyanakkor önmagában láthatatlan (vagyis anonim) működését.⁴¹ A társadalmi terek panoptikus megszervezése – értelemszerűen – az egységes és szabályos geometria felé tart: tiszta és átlátható formák felé.⁴² A hatalom a tér el-

³⁴ FOUCAULT 1998, 110.

³⁵ Uo., 122.

³⁶ Uo., 113.

³⁷ Uo., 122.

³⁸ Uo., 122–123.

³⁹ Uo., 110.

⁴⁰ FOUCAULT 1990, 274.

⁴¹ Uo., 274.

⁴² Érdemes mindezt összevetni Georg Simmelnek egy, *A pénz filozófiája* című munkájában található szöveghelyével: „A szimmetrikus elrendezés [...] teljesen racionális jellegű, megkönnyíti a sokaság és a sokak feletti uralmat. [...] Ha a dolgok és az emberek a rendszer igájába kényszerülnek – azaz szimmetrikusan rendeződnek el – akkor képes az értelem a leggyorsabban kezelni őket. Ezért hajlik az önkényuralom és a szocializmus [vagyis a totális kontrollt megvalósító hatalom – T. B.] egy-

rendezésében is kifejezésre juttatja a kormányzás princípiumát: szinte illusztrációként kínálkozik mindehhez a Párizst 1853-tól kezdve radikálisan átalakító Haussmann báró koncepciója, amely szintén a geometrikus rendre, átláthatóságra, egészségességre épült és mint ilyen, mintaként szolgált számos város (így többek között Budapest és Bécs) 19. században lezajlott nagyszabású átalakításához.⁴³ A racionális-adminisztratív kormányzó hatalom panoptikus, amennyiben önmagát az alávetettekhez képest abszolút és mindent látó (ugyanakkor az alávetettek számára láthatatlan) tekintetként képezi meg, „szétválasztja a látni-látva lenni párt”. Ahogy Foucault fogalmaz:⁴⁴ „a panoptikus berendezés térbeli egységeket hoz létre, amelyek lehetővé teszik, hogy szüntelenül lássák és azonnal megkülönböztessék őket [a hatalomnak alávetetteket – T. B.]”⁴⁵

A panoptikus hatalom ugyanakkor nem pusztán a megfigyelés privilegizált képessége által uralja az alávetetteket, hanem azok látásának irányítása által is, amint ez szintén megjelenik a Párizs újjáalkotott tereit meghatározó haussmanni koncepcióban is: „[az új utcák és boulevardok – T. B.] azt is, sőt elsősorban azt szolgálták, hogy bizonyos épületekre és szobrokra jobban rá lehessen látni, azaz szinte kényszerítették az arra járókat, hogy vesse tekintetét a nemzeti identitás valamelyik ikonjára”⁴⁶

A panoptikus séma a „fegyelemgépezet”⁴⁷ létrehozásának alapvető eleme, melynek „küldetése, hogy általános funkcióvá legyen”,⁴⁸ és „hasznos egyéneket”⁴⁹ gyártó eljárások formájában dinamizálja a kormányzó-fegyelmező struktúrákat, ezek a fegyelmező mechanizmusok azután (alapvetően a rendőrség formájában) államosítódnak és mindenre kiterjednek, meghatározzák az embersokaság rendjét.

Lényegében ugyanezt a fegyelmezettség (racionalizáltság, zárkózottság, diszciplinárizáltság) irányába mozgó folyamatot többben is a 19. század egyik legfontosabb, alapvetően a nagyvárosi terekben megjelenő, onnan kiinduló kulturális átalakulásaként írták le.⁵⁰ Annyit mindenestre talán kijelenthetünk, hogy a modern nagyváros tervezésének párizsi (haussmanni) mintájában határozottan érvényesül a panoptikusság eszméje, mely az új városi terekben a tömeg megfigyelésének és irányí-

aránt közös erővel a szimmetrikus társadalmi konstrukciókra.” Georg SIMMEL, *A pénz filozófiája* (1900), Osiris, Budapest, 2004, itt: 619.

⁴³ Mindehhez bővebben vö.: Michiel WAGENAAR, *Városépítéset és polgári szabadság*, Terc, Budapest, 2012, itt: 27–40, ill. 92–94.

⁴⁴ FOUCAULT 1990, 275.

⁴⁵ Uo., 274.

⁴⁶ WAGENAAR, *i. m.*, 94. Itt és most nincs mód bővebben kifejteni, ezért csak jelezni szeretném: a nemzeti identitás ikonjai ebben az összefüggésben valójában a hatalom vizuális önmegjelenítésének, imázsának elemeit jelentik, olyan elemeket, amelyeket a hatalom önmagaként tesz láthatóvá a város terében.

⁴⁷ FOUCAULT 1990, 285.

⁴⁸ Uo., 283.

⁴⁹ Uo., 287.

⁵⁰ Például vö.: Georg SIMMEL, *A nagyváros és a szellemi élet* (1903) = Uő., *Válogatott társadalomelméleti írások*, Novissima, Budapest, 2001, 223–233; SENNETT, *i. m.*

tásának eszközét (is) látja, és amelynek eszményi városlakója a meghatározott útvonalakon közlekedő, rezervált és fegyelmezett polgár.⁵¹ A céltalanul kószáló, a várost saját kódjai szerint értelmező flâneur pedig nem más, mint antitézise mindennek: a panoptikus tekintet fegyelmező erejét tagadó, azzal saját útvonalait és kaleidoszkopikus rendbe szerveződő jelentéseit szembeszegez, valójában a panoptikusság eszméje ellen lázadó identitás minta. A flâneur *nem* „racionálisan” vagy célszerűen közlekedik és *nem* fogadja el magától értetődően a város terei és cselekvésmintái által közölt jelentéseket: a panoptikus tekintet fegyelmező erejével és az általa közvetített egyértelmű jelentésekkel és jelentésrenddel ötletszerű, kontingens, kaleidoszkopikus térhasználatot és város-értelmezést szegez szembe,⁵² méghozzá pontosan olyan módon, ahogyan az újságok tárcarovataiban szegezik szembe a tárcáirók a tárcavonal feletti „komoly tartalmakkal” a (látszólagos) komolytalanságot, szubjektívizmust (vagyis a komoly beszéddel a csevegést).⁵³ Mielőtt a flâneur alakjának részletesebb rekonstrukciójára térnénk, fontosnak tartom a panoptikus tekintettel szembehelyezkedő, annak ellenálló kaleidoszkopikus jelentésadás pontosabb megértését, melyhez (a foucault-i belátásokat kiegészítendő) Michel de Certeau néhány fogalmát szeretném eszközként használni.

De Certeau *A cselekvés művészete* című munkájának⁵⁴ egyik alaptézise, miszerint a társadalmi tereket és azok jelentéseit konstruáló folyamatokat két, egymástól jól elkülöníthető szinten, térbeli metaforával szólva azt is mondhatjuk: *felülről* és *alulról* is érdemes megvizsgálni. Ez a megkülönböztetés jelenik meg a *stratégia* és a *taktika* fogalmainak elkülönítésében: előbbi a hatalommal, erőforrásokkal rendelkezőkhöz rendelhető, akiknek ténylegesen módjukban áll a társadalmi tér szervezése (a terek alakítása, tervezése, konkrét kivitelezése), utóbbi pedig a terek tényleges használoíhoz, akik a kereteket (mind a konkrét térbeli kereteket, mind a jelentéseket meghatározó szótárakat) adottként kapják, azokhoz csak viszonyulni tudnak. Viszonyulásukban (vagyis a társadalmi terek tényleges használatában, azok birtokba vételében) azonban van bizonyos

⁵¹ „Az emberek csak egyes útvonalakon járnak itt, mint a hangyák, mikor vándorlásra indulnak a kertí úton keresztül; a többi utca üresen marad.” – írja Velencéről szólva Szerb Antal *Utazás és holdvilág* című regényében. Jóllehet nem a jelen szöveg tárgyát képező korszakban született szöveg, az illusztráció (és a tiszteletadás) kedvéért talán mégis érdemes utalnunk erre a műre, amely véleményem szerint pontosan a jelen tanulmányban taglalt keretek között értelmezhető módon mutatja be a polgári társadalom rendjével szembeni egzisztenciális lázadást: a regényt a főszereplő, Mihály flâneur-szerű, véletlenszerű kószalásai (a polgári társadalom rendjéből való kitérés kísérletei) szervezik térben és időben. Az idézett szövegrész a következő helyről származik: SZERB Antal, *Utazás és holdvilág*, Magvető, Budapest, 2006, 9.

⁵² Vö: STEVENSON, *i. m.*, 63.

⁵³ A tárcaszerű beszédmóddal kapcsolatban bővebben lásd: TÓTH Benedek, *A Wachenplauderei mint beszédmód (egy lehetséges megközelítés)*, Magyar Könyvszemle 2014/4, 42–60.

⁵⁴ MICHEL DE CERTEAU, *A cselekvés művészete*, Kijarat Kiadó, Budapest, 2010.

(valójában egyáltalán nem elhanyagolható) önállóságuk és szabadságuk, hogy az elemeket a használatban, a konkrét cselekvések során saját céljaik és szempontjaik szerint átértelmezzék.⁵⁵ A társadalmi terek tényleges jelentései és funkciói azután ezen stratégiák és taktikák dialektikus viszonyában (nem ritkán: harcában) alakulnak ki, vagyis de Certeau jóval nagyobb szabadságot, cselekvési lehetőséget társít a hatalomnak alávetettekhez: a térhez kapcsolódó gyakorlatokat (a hétköznapi cselekvők viselkedését) a társadalmi élet meghatározó feltételének tekinti.⁵⁶

Konkrétabban a nagyvárosi terekről, a város kulturális koncepciójáról szólva, de Certeau kiindulópontként Foucault-hoz nagyon hasonló meghatározást ad: „A „város”, akár egy tulajdonnév, képessé tesz arra, hogy a teret néhány véges számú, állandó, elkülöníthető, egymáshoz képest tagolt tulajdonság alapján gondoljuk el és építsük fel”.⁵⁷ A nagyváros (mint kulturális koncepció, például a haussmanni *stratégia* szintjén) olyan diskurzust szervez meg, amely az adminisztráció, a rend (a Foucault-i kormányozhatóság) hálózatait nyilvánítja ki és működteti. Ez azonban – ha szabad ezt a metaforát használnom – az éremnek csak egyik oldala. Ugyanis:

A várost ideológiákkal átszövő diskurzusok mögött szaporodnak a megtagadhatatlan pozíciójú, olvashatatlan identitású, racionális áttetszőségeit nélkülöző erők cselszöveisei és szövetezései, melyeket lehetetlen irányítás alá vonni. Baktérium-szerű, egyedül és csoportosan végzett gyakorlatok a panoptikus adminisztráción túl, burjánzó törvényen kívüliségben.⁵⁸

Ilyen, a panoptikus adminisztráción túli gyakorlat a flâneur-é is. Valójában jóval nagyobb potenciál ez, mint talán elsőre gondolnánk, de Certeau arra figyelmeztet, hogy a flâneur elsődleges attribútumát (is) jelentő városi séta valójában nem más, mint a város, a városi terek tulajdonképpeni beszédaktus-szerű *létrehozása*: „a járás aktusa ugyanúgy viszonyul a város rendszeréhez, mint a megnyilatkozás (speech act) a nyelvhez vagy a kimondott kijelentésekhez”.⁵⁹ A járókelő térbeli aktivitása (taktikája) valójában aktualizálja a térbeli rendet meghatározó stratégia potenciális formáit és összefüggéseit, és pontosan ezáltal teszi láthatóvá és létezővé magát a térbeli rendet: sétái során (vagyis a megnyilatkozás során) valójában a járókelő hozza létre a közelit és a távolit.⁶⁰

Hogy mindezt jelentőségének megfelelően érthessük, érdemes pontosítanunk a *hely* és a *tér* fogalmait, melyek de Certeau-nál a statikus /

⁵⁵ Stratégia és taktika fogalmihoz bővebben lásd: DE CERTEAU, *i. m.*, 3. fejezet; BERGER Viktor, *A cselekvés művészete = Kötő-jelek 2007* (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve), szerk. NÉMEDI Dénes, SZABARI Vera, ELTE-TÁTK, Budapest, 2008, 11–28, itt: 13–17.

⁵⁶ DE CERTEAU, *i. m.*, 122.

⁵⁷ Uo., 120.

⁵⁸ Uo., 122.

⁵⁹ Uo., 123.

⁶⁰ Uo., 124.

dinamikus, illetve potenciális / aktuális megkülönböztetéseihez hasonlóan értelmezendők:

[A hely – T. B.] (bármilyen) rend, amelyben bizonyos elemek egymással együtt léteznek. [...] Egy hely [...] pozíciók pillanatnyi konfigurációja. [Térről ezzel szemben – T. B.] akkor beszélünk, ha figyelembe vesszük az irányvektorokat, a sebességet és az idő változását. A tér a mozgó dolgok keresztesződése.⁶¹

De Certeau szerint a járásnak is van saját retorikája, mely a jól forgatott mondatok művészetéhez hasonlóan a jól forgatott útvonalak művészeté, mely, tegyük hozzá, természetesen nem magától értetődő: olyan cselekvésmód (taktika) ez, amely tudatos (explicit normákra és kódrendszerekre épített) térhasználattal és egyediséget kifejező stílussal jellemezhető.⁶² Tézisem szerint a flâneur alakzata pontosan ezt a várost tervező és építő hatalom panoptikus tekintetével szembeszegülő taktikát, a járás retorikáját artikulálja és képviseli. Ez a retorika pedig lényegi teljesítménye szerint nem tesz mást, mint a város egy adott kulturális koncepciója szerint megszervezett *helyből* saját szabályai szerint aktualizálja (létrehozza) a várost, mint (társadalmi) *teret*. Érdeemes hangsúlyoznunk még egyszer:

A teret valamiképpen a benne lezajló mozgások keltik életre. A tér az a hatás, melyet az őt irányító, részleteiben elhelyező, temporalizáló műveletek váltanak ki. A tér az a hely számára, mint a kimondott szó [...] A hellyel ellentétben itt nincs szó sem a „saját” stabilitásáról, sem egyértelműségéről. Lényegében tehát a tér a gyakorlatba vont hely.⁶³

A flâneur tér-retorikájának legfontosabb vonása éppen a „saját” stabilitásának és egyértelműségének radikális tagadása, mely tagadás kivetül a nagyvárosi környezetre és térre is: az általuk meghatározott kaleidoszkopikus érzékelésmód kulcsszavai éppen a kontingencia és az instabilitás, esetlegesség lesznek: „a flâneurt leggyakrabban talán egyfajta fluid, esztétizált érzékenységgel azonosítják, mely magába foglalja a világ fölötti politikai, morális és kognitív kontrollról való lemondást”.⁶⁴

⁶¹ Uo., 140.

⁶² Uo., 125.

⁶³ Uo., 141.

⁶⁴ GLUCK, *i. m.*, 53.